Μακεδονικά

Τόμ. 21, Αρ. 1 (1981)

Συμβολή στην έρευνα του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης

Αριστοτέλης Μέντζος

doi: [10.12681/makedonika.433](https://doi.org/10.12681/makedonika.433)

Copyright © 2014, Αριστοτέλης Μέντζος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μέντζος Α. (1981). Συμβολή στην έρευνα του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης. *Μακεδονικά*, 21(1), 201–221. <https://doi.org/10.12681/makedonika.433>

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Σκοπὸς τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι ἡ ἐρευνα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τῶν μνημείων ποὺ ὑπῆρχαν στὴ θέση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης, μὲ ὅσα στοιχεῖα παρέχουν οἱ δημοσιεύσεις, οἱ φωτογραφίες καὶ τὰ σχέδια τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν καί, ὅπου ἦταν δυνατό, προσωπικὲς παρατηρήσεις¹. Ὁ ἀρχιτέκτονας Ἰ. Κιαγιάς ἐξεπὼνῃσε τὰ σχέδια καὶ συνεργάσθηκε στὴν ἐπεξεργασία ὀρισμένων τμημάτων τοῦ κειμένου, συμβάλλοντας ἔτσι οὐσιαστικά στὴν ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης. Βασικὰ βοηθήματα στὴν ἐρευνα ἦταν οἱ ἐκθέσεις τοῦ Μ. Καλλιγᾶ στὰ Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1936 ὥς τὸ 1941², οἱ ἐρευνες τοῦ τότε Ἐφόρου Στ. Πελεκανίδη καὶ τῆς Φ. Δροσογιάννη στὸ Ἀρχ. Δελτίο τοῦ 1961-62 καὶ 1963³, καθὼς καὶ σχέδια ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς Ἐφορείας Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης⁴.

Τὰ θεμέλια καὶ τὰ ὑπολείμματα τῶν ἀρχιτεκτονημάτων ποὺ διαπιστώθηκαν στὶς ἐρευνες μποροῦν γενικὰ νὰ καταταγοῦν σὲ δύο κατηγορίες: Στὴν πρώτη περιλαμβάνονται δύο ἰσχυροὶ τοῖχοι, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ μεγάλο βάθος καὶ ἡ κορυφὴ τοῦ θεμελίου τους

1. Ἡδὴ ἡ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ὑπηρεσία Ἀποκαταστάσεως Σεισμοπαθῶν Βορείου Ἑλλάδος, στὰ πλαίσια τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ζημιῶν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1978, πραγματοποιεῖ ἀπὸ τὸ 1979 ἐκτεταμένους ἐρευνες, οἱ ὁποῖες ἀσφαλῶς θὰ προσκομίσουν νέα στοιχεῖα διαφωτιστικὰ γιὰ τὰ παλαιότερα κτήρια.

2. Μ. Καλλιγᾶ, Ἀνασκαφικαὶ ἐρευναι εἰς τὸν ἐν Θεσσαλονίκη ναὸν τῆς Ἀγίας Σοφίας, ΠΑΕ 1936, σ. 111-118, ΠΑΕ 1938, σ. 67-71, ΠΑΕ 1939, σ. 73-83, ΠΑΕ 1940, σ. 23-27, καὶ ΠΑΕ 1941, σ. 42-48.

3. Στ. Πελεκανίδη, Μεσαιωνικὰ Μακεδονίας, ΑΔ 17(1961-62) Β', 253-256. Ἐπίσης Φ. Δροσογιάννη, ΑΔ 18(1963) Β' 2, 235-240. Σύνοψη τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐρευνῶν δίνει ὁ D. Pallas, Les monuments paléochrétiens en Grèce découverts de 1959 à 1973, Rome 1977, σ. 63-65.

4. Εὐχαριστῶ τὶς ἐφόρους Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Εὐτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου καὶ Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὴν Ἐφορὸ Κλασ. Ἀρχαιοτήτων Κ. Ρωμιοπούλου, ποὺ μοῖ ἐδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ χρησιμοποιήσω ἀδημοσίευτα σχέδια τοῦ ἀρχείου τῆς Ἐφορείας.

βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 5,5 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας¹. Ἡ δευτέρα κατηγορία περιλαμβάνει ἓνα σύστημα τοίχων μὲ προσανατολισμὸ πὺν ἀποκλίνει πρὸς ἀνατολὰς ἀπὸ τὸν προσανατολισμὸ τῶν προηγούμενων. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ βρίσκονται σὲ πολὺ ψηλότερη στάθμη ἀπὸ τοὺς προηγούμενους καὶ ὁ ἄξονάς τους ταυτίζεται μὲ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἐπειδὴ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τοίχους αὐτοὺς δὲν εἶναι σήμερα ὁρατοί, ἡ ἔρευνα βασίστηκε κυρίως στὰ σχέδια καὶ στὶς δημοσιεύσεις πὺν ἀναφέρθηκαν παραπάνω (Σχ. 1)².

Οἱ τοῖχοι τῆς πρώτης ὁμάδας ἀποτελοῦν λείψανα ἑνὸς μεγάλου ρωμαϊκοῦ συγκροτήματος. Ἐχουν διαφορετικὴ κατεύθυνση καὶ στάθμη ἀπ' τὰ μεταγενέστερα χριστιανικὰ κτήρια καὶ πρέπει νὰ ἔχουν σχέση μὲ εὐρήματα γειτονικῶν οἰκοπέδων, ὅπως τὰ λείψανα τοῦ νυμφαίου πὺν βρίσκονται νοτιοανατολικά τῆς Ἁγίας Σοφίας³, τὰ ἐρείπια τοῦ λουτροῦ πὺν βρέθηκαν πρόσφατα σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Μακένζυ Κίνγκ 6⁴, ἀλλὰ ἐνδεχόμενα καὶ ἄλλα, ὅπως τὰ εὐρήματα τοῦ οἰκοπέδου Ζεῦξιδος καὶ Ἰκτίνου⁵. Γιὰ τὸν προσορισμὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ συγκροτήματος τίποτε δὲν εἶναι ἀκόμα βέβαιο, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸν ὅτι ἀποτελοῦσε ἓνα συγκρότημα θερμῶν. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὸν ἴδιο χῶρο, ἀνάμεσα περίπου στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τὸ νυμφαῖο, λειτουργοῦσε ὡς τὴν πυρκαγιά τοῦ 1918 ἓνα τοῦρκικο λουτρό (Ἁγία Σοφία χαμάμ).

1. Φ. Δ ρ ο σ ο γ ι ἄ ν ν η, ὁ.π., σ. 235. Στὸ ἐξῆς τὰ ὑψόμετρα θὰ μετροῦνται ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας.

2. Στὸ σχέδιο πὺν παρατίθεται, ἡ συνεχὴς παχιά γραμμὴ δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ τομὴ σὲ ἑνιαῖο ὕψος, ἀλλὰ μόνο διαπιστωμένη κατασκευή, ἀντίθετα μὲ τὴ διακεκομμένη, πὺν ἀντιπροσωπεύει πιθανὲς σχεδιαστικὲς συμπληρώσεις. Στὸ σχέδιο συμπληρῶνται ἐπίσης τὸ περίγραμμα τοῦ σημερινοῦ ναοῦ μὲ συνεχὴ παχιά γραμμὴ καὶ οἱ σύγχρονες πολεοδομικὲς γραμμὲς μὲ συνεχὴ λεπτὴ γραμμὴ. Γιὰ μεγαλύτερη ἐδκρίνεια δὲν σημειῶνεται στὸ σχέδιο τὰ ἴχνη τῶν ρωμαϊκῶν τοίχων· δὲν σημειῶνεται ἐπίσης τὰ λείψανα ἀπὸ διάφορα οἰκοδομήματα πὺν σχετίζονται μὲ τὸ σύγχρονο ναὸ καὶ βρίσκονται κυρίως στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου. Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ μία στοὰ πὺν ἀπολήγει ἀνατολικά σὲ ἀψίδα κατὰ μήκος τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Ἁγίας Σοφίας (ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πελεκανίδη ὡς «βασιλική»): Μ. Κ α λ λ ι γ ἄ, ὁ.π., ΠΑΕ 1938, σ. 68 κ.έ., καὶ Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η, ὁ.π., σ. 256, σχέδ. 2, καθὼς καὶ γιὰ ἓνα μικρὸ παρεκκλήσι ΒΔ τῆς Ἁγίας Σοφίας, προσκολλημένο στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ σημερινοῦ περιβόλου: Φ. Δ ρ ο σ ο γ ι ἄ ν ν η, ὁ.π., σ. 236.

3. Ἐλάχιστες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ δίνονται στὸ BCH 46(1922) 527, εἰκ. 12.

4. Κ. Ρ ω μ ι ο π ο ὐ λ ο υ, Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Κεντρικῆς Μακεδονίας, ΑΔ 29(1973-74) Β' 3, 678-681, σχέδ. 3-4.

5. Α. Β α β ρ ἰ τ σ α, Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Κεντρικῆς Μακεδονίας, ΑΔ 25 (1970) Β' 2, 366 κ.έ.

Σχ. 1. Τὰ θεμέλια τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ, κάτω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας

Μέρος μόνον ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἔκταση τοῦ ρωμαϊκοῦ συγκροτήματος κατέλαβε ἓνας παλαιοχριστιανικὸς ναός, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ προσανατολισμός του καὶ ἡ ἀψίδα στὴν ἀνατ. πλευρά. Τὸ κτήριο ἔχει μορφή ἐπιμήκους παραλληλογράμμου καὶ ἀπολήγει ἀνατολικά σὲ προεξέχουσα ἀψίδα, ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Ἡ περιγραφή τῶν ἐπιμέρους τμημάτων τοῦ ναοῦ ποὺ ἀκολουθεῖ, καθὼς καὶ ἡ σχεδιαστικὴ τοῦ ἀποκατάστασι, βασίστηκαν στὰ ὑπάρχοντα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα καὶ σὲ πιθανὲς σχεδιαστικὲς συμπληρώσεις. Οἱ συμπληρώσεις αὐτὲς προϋποθέτουν κυρίως τὴν παρατήρηση ὅτι τὸ κτήριο κτίστηκε μὲ βάση ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο, στὸ ὁποῖο τὰ κυριότερα μέρη τοῦ ναοῦ βρίσκονται σὲ κανονικὲς ἀναλογίες μεταξὺ τους, τὰ κυριότερα μεγέθη ἐκφράζονται σὲ κανονικὰ πολλαπλάσια τοῦ βυζαντινοῦ ποδιοῦ, τὰ ἀνοίγματα καὶ οἱ τοῖχοι ἔχουν σταθερὰ μεγέθη καὶ στὰ ἐπιμέρους ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ἀκολουθεῖται κατὰ κανόνα ἡ ἀρχὴ τῆς συμμετρίας¹.

Ἡ ἀ ψ ῖ δ α²: Σχηματίζεται ἀπὸ τμήμα κύκλου ἐλάχιστα μεγαλύτερο τῆς ἡμιπεριφερείας μὲ ἀπευθυσμένες ἀπολήξεις. Τὸ πάχος τοῦ καμπύλου τοίχου εἶναι 1,70 μ. καὶ στὸ θεμέλιο 1,90 μ. Στὸ ἐξωτερικὸ τῆς ἀψίδας καὶ σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις 2 μ. περίπου μεταξὺ τους διαμορφώνονται 6 ἀντηρίδες ὀρθογωνίου διατομῆς 1,50 × 1,00 μ. περίπου. Ἐξωτερικὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀψίδας περιτρέχει κτιστὴ ἀποχετευτικὴ αὐλάκα, σὲ ἀπόσταση περίπου 1 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο³. Τὸ συνολικὸ πλάτος τῆς ἀποχετευτικῆς κατασκευῆς εἶναι 0,50 μ., ἐνῶ τὸ καθαυτὸ πλάτος τῆς αὐλάκας 0,23 μ. Ἡ τοιχοδομία τῆς ἀψίδας εἶναι παρόμοια μὲ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ὑπόλοιπου κτηρίου, μόνο ποὺ ἐδῶ γιὰ στατικούς λόγους χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι ἐγγώνιοι λίθοι ἀπὸ δεύτερη χρήσις⁴. Ἐσωτερικὰ οἱ τοῖχοι ἦταν ἐπενδεδυμένοι μὲ ὀρθομαρμάρωση. Σὲ ἀπόσταση 2,25 μ. δυτικὰ ἀπὸ τὸν ἀνατ. τοῖχο καὶ περίπου 18 μ. νότια ἀπὸ τὸ βόρ. τοῖχο τοῦ ναοῦ, μέσα στὸ χῶρο τοῦ πρεσβυτερίου, ἀποκαλύφθηκε κτιστὴ βαθμιδωτὴ κατασκευὴ ποὺ προσιδιάζει σὲ ἔδρανα πρεσβυτέρων⁵. Οἱ πέντε βαθμίδες τῆς εἶχαν μαρμάρινη ἐπέν-

1. Βλ. παρακ. σ. 212.

2. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀψίδα γενικά: Στ. Πελεκανίδη, ὅ.π., σ. 256. Ἐπίσης Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 238 κ.ε. Σήμερα τὰ εἱρεπία τῆς ἀψίδας διατηροῦνται στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκοδομῆς στὴν ὁδὸ Πρίγκ. Νικολάου 1. Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ ἐπισκεφθῶ τὸ ὑπόγειο.

3. Σύμφωνα μὲ σκίτσο τοῦ τότε ἐφόρου Ἀ. Ξυγγόπουλου, σήμερα στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας Κλασ. Ἀρχαιοτήτων.

4. Στ. Πελεκανίδη, ὅ.π., πίν. 311α, καὶ Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., πίν. 268α.

5. Στ. Πελεκανίδη, ὅ.π., σ. 256, πίν. 311β καὶ σχῆδ. 3.

δυσή· τὸ ὕψος (ρίχτι) καὶ τὸ πάτωμα τῶν βαθμίδων μετροῦν περίπου 0,30 μ.¹. Ἡ ὅλη κατασκευή ἦταν ἐπενδεδυμένη μὲ ὀρθομαρμάρωση καὶ σώζεται μέχρις ὕψους 1,12 μ. ἀπὸ τῆ στάθμης τοῦ δαπέδου τοῦ βήματος. Ἀνάμεσα σ' αὐτὴ καὶ στὸν τοῖχο διατηρήθηκε ἓνα τμήμα τοῦ μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς βρέθηκαν σπαράγματα ψηφιδωτοῦ καὶ τοιχογραφιῶν ποὺ προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ διακόσμηση τῆς κόγχης. Τὸ γεγονός ὅτι αὐτά, ὅπως καὶ τὰ κεραμικὰ εὑρήματα, χρονολογοῦνται στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, καθὼς καὶ τὸ ὅτι παλαιохριστιανικὰ γλυπτὰ βρέθηκαν ἐνδομημένα στὸν τοῖχο τῆς ἀψίδας², ἐνισχύουν τὴν πιθανότητα ὅτι ὁ χώρος τῆς ἀψίδας λειτουργοῦσε μὲ κάποιον τρόπο καὶ μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἱδρυση στὴ θέση του τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας.

Ὁ κυρίως ναός: Τμήματα τοῦ ἀνατ. τοίχου, πάχους 1,60 μ., ἀποκαλύφθηκαν βόρεια καὶ νότια ἀπὸ τὴν κόγχη³. Μεγάλα τμήματα τοῦ βόρ. καὶ τοῦ δυτ. τοίχου τοῦ ναοῦ εἶναι σήμερα ὁρατά· ὁ βόρ. τοίχος ἔχει πᾶχος 1,28 μ., ἔχει διαπιστωθεῖ σὲ μήκος περίπου 50 μ. καὶ σώζεται σὲ ὕψος μέχρι 2,20 μ.⁴. Ὡστόσο τὰ ἀνώτερα τμήματα τῆς τοιχοποιίας του ἔχουν συμπληρωθεῖ σὲ πολὺ μεταγενέστερους χρόνους καὶ ὁ ἴδιος τοίχος χρησιμοποιήθηκε ἀργότερα ὡς βόρειος ἐξωτερικὸς τοίχος τῆς μονόχωρης «βασιλικῆς» ποὺ ἦταν προσκολλημένη στὸ βόρειο κλίτος τῆς Ἀγίας Σοφίας⁵. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ὑπερυψωμένου τουρκικοῦ προστάου τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἀποκαλύφθηκε ὁ δυτ. τοίχος τοῦ ναοῦ, μόλις 0,70 μ. δυτικὰ ἀπὸ τὸ δυτ. τοῖχο τῆς σημερινῆς ἐκκλησίας. Τὸ πάχος του εἶναι 1,28 μ.· σήμερα εἶναι ὁρατὸς σὲ μήκος περίπου 31,27 μ. καὶ σώζεται μέχρις ὕψους 0,60 μ. πάνω ἀπ' τὴ

1. Σύμφωνα μὲ σχέδιο τῆς Ἐφορείας Βυζ. Ἀρχαιοτήτων. Ἡ Φ. Δροσογιάννη, δ.π., σ. 239, ἀναφέρει ὕψος καὶ πᾶτος τῶν βαθμίδων 0,19 μ. καὶ ἀμφισβητεῖ τὴν ἀποψη τοῦ Πελεκανίδη (δ.π., σ. 204, σημ. 5) γιὰ τὸν προορισμὸ τους.

2. Πρόκειται γιὰ ἓναν πεσσίσκο ἀπὸ φράγμα πρεσβυτερίου. Φ. Δροσογιάννη, δ.π., σ. 239.

3. Τμήμα τοῦ βόρ. σκέλους ἀποκαλύφθηκε στὴν ἐκσκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου στὴν ὁδὸ Πρίγκ. Νικολάου 1. Βλ. σχετ. Φ. Δροσογιάννη, δ.π., σ. 237, σχέδ. 1. Τμήμα τοῦ νότ. σκέλους εἶχε ἀποκαλυφθεῖ παλαιότερα στὴν ἐκσκαφὴ τοῦ ἀπέναντι οἰκοπέδου Πρίγκ. Νικολάου 2, σύμφωνα μὲ σχεδιάγραμμα τοῦ ἀρχείου τῆς Ἐφορείας Κλασ. Ἀρχαιοτήτων.

4. Ὁ.π., σ. 236.

5. Βλ. παραπ. σ. 202, σημ. 2. Ἀντίθετα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Πελεκανίδη, φαίνεται ὅτι ἡ «βασιλική» κατασκευάστηκε ἐξαρχῆς ὡς πρόσκτισμα-στοὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας. Οἱ συμπληρώσεις τοῦ τοίχου καὶ ἡ διακόσμηση τῆς ἀψίδας μαρτυροῦν τὴ συνεχὴ χρῆση τοῦ χώρου ὡς τοὺς παλαιολόγειους χρόνους. Βλ. σχετ. Μ. Καλλιγὰ, δ.π., ΠΑΕ 1938, σ. 69 κ.ἑ. Ἀνάλογα ἱχνη μεταγενέστερων συμπληρώσεων παρουσιάζει ὁ γειτονικὸς βόρειος τοίχος τοῦ νάρθηκα.

στάθμη τοῦ θεμελίου. Ὁ νότ. τοίχος τοῦ ναοῦ δὲν ἀποκαλύφθηκε ποτὲ σ' ὅλο του τὸ πάχος· ἓνα μικρὸ τμήμα ὅμως τῆς ἐσωτερικῆς —βόρειας— ὀψης τοῦ ἀποκαλύφθηκε σὲ μιὰ ἐρευνητικὴ τομὴ τοῦ Μ. Καλλιγᾶ¹.

Τὸ παραλληλόγραμμο τοῦ ναοῦ διαιρεῖται ἐσωτερικὰ κατὰ μήκος σὲ πέντε κλίτη μὲ τέσσερις στυλοβάτες ἀπὸ τοὺς ὁποίους διαπιστώθηκαν τμήματα τῶν θεμελιώσεων, ποὺ ἔχουν τὴ μορφή συνεχῶν τοίχων. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὸ δυτ. τοῖχο τοῦ ναοῦ καὶ ἀπέληγαν στὸν ἀνατολικό. Στὸ ὁρατὸ τμήμα τοῦ δυτ. τοίχου διακρίνονται οἱ ἀρχεῖς τῶν στυλοβατῶν τοῦ μεσαίου κλίτους· ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἐπίσης οἱ ἀπολήξεις τῶν θεμελίων τῶν δύο βόρειων στυλοβατῶν στὸ σημεῖο ὅπου συναντῶνται μὲ τὸν ἀνατ. τοῖχο τοῦ ναοῦ². Τὰ πᾶχη τῶν θεμελίων τῶν στυλοβατῶν εἶναι 1,60 μ. γιὰ τοὺς μεσαίους καὶ 1,10 μ. γιὰ τοὺς πλαγίους. Τὸ πάχος τοῦ θεμελίου τῶν τελευταίων μειώνεται στὸ ἀνώτερο τμήμα του σὲ 0,95 μ. Τὸ καθαρὸ πλάτος τῶν πλαγίων κλιτῶν εἶναι 6,30 μ. περίπου καὶ τὸ καθαρὸ πλάτος τοῦ μεσαίου εἶναι 19,95 μ.

Ὁ κυρίως ναὸς ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ νάρθηκα μὲ τέσσερα ἀνοίγματα πλ. 2,20-2,30 μ., τοποθετημένα ἀξονικὰ πρὸς τὰ πλάγια κλίτη, ἐνῶ στὸ κεντρικὸ κλίτος ἀντιστοιχοῦσαν τρία ἀνοίγματα³: ἓνα στὸ κέντρο πλ. 4,50 μ. καὶ δύο στενότερα πλ. 2,40 μ. ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ.

Ν ἄ ρ θ η κ α ς: Ὁ νάρθηκας ἔχει τὴ μορφή ἐνὸς στενομήκους ἐνιαίου χώρου, ποὺ καταλαμβάνει ὅλο τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, μὲ ἐσωτερικὲς διαστάσεις 7,10 × 50,05 μ. Ὅρίζεται πρὸς Β ἀπὸ τὴν προέκταση τοῦ βόρ. τοίχου τοῦ ναοῦ, πρὸς Ν πιθανότατα ἀπὸ τὴν προέκταση τοῦ νότ. τοίχου⁴, πρὸς Α ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ καὶ πρὸς Δ ἀπὸ ἓναν παράλληλο πρὸς τὸν προηγούμενο τοῖχο, ποὺ χωρίζει τὸ νάρθηκα ἀπὸ ἓνα δεῦτερο ἐπίσης στενομήκη ὡρὸ, ποὺ διαμορφώνεται στὰ δυτικά του. Ὁ νάρθηκας ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν ἐξωτερικὸ ὡρὸ μὲ ἓνα ἄνοιγμα πλ. 2,60 μ. στὸ μέσο τοῦ βόρειου

1. Μ. Καλλιγᾶ, ὁ.π., ΠΑΕ 1939, σ. 78 καὶ εἰκ. 2-3. Στὴν ἴδια τομὴ ἀποκαλύφθηκαν ἴχνη τριῶν ἐπαλλήλων διαπέδων ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἀνωτέρω, μὲ μαρμάρινες πλάκες, ἴσως ἀνήκει στὴ φάση τοῦ ναοῦ. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου παραστάθηκε στὸ σχέδιο ἴσο πρὸς τὸ πάχος τοῦ βόρειου τοίχου.

2. Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 240. Ὁ Καλλιγᾶς εἶχε ἐπίσης ἀποκαλύψει μέσα στὸ ναὸ τῆς Ἀγ. Σοφίας τμήματα τῶν παρειῶν τῶν δύο κεντρ. στυλοβατῶν τοῦ ναοῦ: ὁ.π., ΠΑΕ 1936, εἰκ. 1.

3. Προφανῶς ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου πλάτους τοῦ μεσαίου κλίτους. Βλ. πρόχειρα Α. Ὁρλάνδου, Ἡ ἑξυλόστεγος βασιλική, I, σ. 148. Στὸ δυτ. τμήμα τοῦ βόρ. τοίχου διαμορφώνεται ἓνα ἄνοιγμα, ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο ἄνοιγμα τῆς Ἀγ. Σοφίας, τὸ ὁποῖο ἴσως δὲν ἀνήκει στὴ φάση τοῦ ἀρχαίου ναοῦ.

4. Τὸ ὄριο τοῦ νάρθηκα πρὸς Ν δὲν ἔχει βεβαιωθεῖ ἀνασκαφικά.

τοίχου¹. ανάλογο άνοιγμα ίσως ύπηρχε και στο μέσο του νότ. τοίχου. 'Ο βόρ. τοίχος και ή ΒΔ γωνία, καθώς και ένα τμήμα μήκους 4 μ. από τὸ δυτ. τοίχο του νάρθηκα, έχουν διαπιστωθεῖ ανασκαφικά². Δέν έχουν διαπιστωθεῖ και δέν είναι δυνατό νά ύπολογιστοῦν τὰ άνοιγματα πού πρέπει νά είχε ὁ δυτ. τοίχος. Τὸ δάπεδο του νάρθηκα καλυπτόταν με ὀρθογώνιες μαρμάρινες πλάκες³.

«Έξω νάρθηκας»: Δυτικά του νάρθηκα σχηματίζεται ένας άλλος χώρος έσωτερικού πλάτους 6,90 μ. από τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε μόνο ένα μεγάλο μέρος του δυτ. τοίχου. 'Ο τοίχος αὐτός στο ανασκαμμένο τμήμα του⁴ διατρύπεται από τρία άνοιγματα: Ένα στὸν άξονα του κτηρίου, πλ. 9,20 μ., και δυὸ άλλα, πλ. 3 μ., εκάτέρωθεν του κεντρικού, σὲ απόστάσεις 4,50 μ. από αὐτό. Τὸ κεντρικό άνοιγμα διαιρεῖται σὲ τρία ἴσα μέρη, πλ. 2,40 μ. τὸ καθένα, με δυὸ μαρμάρινους πεσσούς, πού έχουν διαστάσεις βάσεως $1 \times 1,30$ μ. Τὰ κατώφλια του κεντρικού άνοιγματος αποτελοῦνται από μαρμάρινες πλάκες σὲ δεύτερη χρήση⁵ και δέν παρουσιάζουν ἱχνη τὸρμων γιὰ θυρόφυλλα⁶. Τὰ κατώφλια τῶν δυὸ πλάγιων άνοιγμάτων δέν σώθηκαν άκέραια, φαίνεται ὅμως ὅτι ἦταν παρόμοια με τὰ κατώφλια του κεντρικού. Οἱ παραστάδες τῶν άνοιγμάτων ἦταν ἐπενδεδυμένες με ὀρθομαρμάρωση⁷. Στο έσωτερικό του χώρου και σὲ έπαφή με τὸ δυτ. τοίχο, σὲ απόσταση 2,40 μ. βόρεια από τὸ βόρ. άνοιγμα, άποκαλύφθηκε τετράγωνη βάση μαρμάρινης παραστάδας διαστ. 1×1 μ. περίπου⁸. Στην επάνω επιφάνεια τῆς βάσης ύπάρχει τὸρμος γιὰ μολυβδοχόηση, πράγμα πού σημαίνει ὅτι και ὁ κορμός τῆς παραστάδας ἦταν επίσης μαρμαρίνος. Στο νότιο τμήμα του χώρου άποκαλύφθηκε ένα «γαμματοειδές» θεμέλιο πού δέν συνδέεται με τοὺς τοίχους πού ὀρίζουν τὸ χώρο· τὸ μακρὸ σκέλος του θεμελίου αὐτοῦ έχει πάχος 1 μ. και τέμνει εγκάρσια τὸ χώρο σὲ ὅλο τὸ πλάτος του, ἐνῶ τὸ βραχὺ σκέλος, μήκ. 3,50 μ. και πάχ. 1,24 μ.⁹, προχωρεῖ πρὸς Β σὲ έπαφή με τὸν ανατ. τοίχο του χώρου.

1. Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 236.

2. 'Ο.π. 'Επίσης Μ. Καλλιγᾶ, ὁ.π., ΠΑΕ 1940, σ. 24 και εἰκ. 1-2.

3. Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 236.

4. Μ. Καλλιγᾶ, ὁ.π., ΠΑΕ 1940, σ. 24, και ΠΑΕ 1941, σ. 45-46. 'Επίσης Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 238 και σχέδ. 1.

5. Είναι φανερό ὅτι οἱ πλάκες αὐτὲς αποτελοῦσαν τὰ ἴδια τὰ κατώφλια και ὄχι τὴν ὑποδομή τους: στο βόρ. πλάγιο άνοιγμα, ή ὀρθομαρμάρωση τῆς παραστάδας (βλ. παρακ., σημ. 7 τῆς ἴδιας σελ.), πατεῖ άκριβῶς επάνω στίς πλάκες.

6. Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 238.

7. Μ. Καλλιγᾶς, ὁ.π., ΠΑΕ 1941, σ. 45 και εἰκ. 6.

8. 'Ο.π., σ. 46, εἰκ. 6 και 7.

9. 'Ο.π., ΠΑΕ 1940, εἰκ. 1 και 2.

Ἡ λειτουργία του δὲν εἶναι προφανής, εἶναι πιθανότατα μεταγενέστερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους τοίχους καὶ ἴσως ἔχει σχέση μετὰ τὸ νεότερο ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτ. τοίχου καὶ στὴν ἐξωτερικὴ δυτ. ὄψη του, ἀποκαλύφθηκε τετράγωνο πλινθόκτιστο θεμέλιο παραστάδας, διαστ. $0,96 \times 0,96 \mu.$ ¹, ποὺ ἀπέχει 5,50 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρεὶά τῆς προέκτασης τοῦ νότ. τοίχου τοῦ ναοῦ. Ὁ προορισμὸς τοῦ θεμελίου αὐτοῦ δὲν εἶναι βέβαιος, σχετίζεται ὅμως μετὰ τὴ γενικότερη διαμόρφωση τοῦ χώρου δυτικὰ τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος λειτουργεῖ καὶ ἀνέκαθεν λειτουργοῦσε ὡς αὐλὴ τοῦ ναοῦ. Στὸ χῶρο τῆς αὐλῆς καὶ κοντὰ στὸ δυτ. τοῖχο ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς ἴχνη διαπέδων ψηφιδωτοῦ καὶ πλακοστρώτου². Μιὰ ἐνδειξὴ γιὰ τὴ διαμόρφωση αὐτῆς τῆς αὐλῆς δίνει ἡ ὑπαρξὴ τῆς πλινθόκτιστης παραστάδας. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι οἱ βόρ. καὶ νότ. ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ ναοῦ προεκτεινόμενοι πρὸς δυσμὰς σχημάτιζαν τὴν αὐλὴν, τότε ἡ παραστάδα, μαζί με ἀντίστοιχη ποὺ ἴσως ὑπῆρχε στὸ βόρ. τμήμα τοῦ δυτ. τοίχου, δεχόταν τὶς ἀπολήξεις κιονοστοιχιῶν ἢ πεσσοστοιχιῶν ἀπὸ πλάγιες στοᾶς μετὰ ἐσωτερικὸ πλάτος 5,50 μ.³. Σύμφωνα μετὰ τὴν ὑπόθεση αὐτή, ὁ χῶρος τοῦ «ἐξωνάρθηκα» μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς εἶδος ἀνατολικῆς στοᾶς αἰθρίου⁴ ἢ ὑπόθεσις ἐνισχυεταὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὸ σωζόμενον τμήμα τοῦ δυτ. τοίχου ποὺ ἔβλεπε στὴν αὐλὴ διαμορφώνονται ἀνοίγματα χωρὶς θυρόφυλλα. Τὸ δυτ. ὄριο τοῦ αἰθρίου-αὐλῆς στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια δὲν εἶναι γνωστὸ, εἶναι ὅμως λογικὸ ὅτι συνέπιπτε περίπου μετὰ τὸ δυτ. ὄριο τοῦ αἰθρίου τῆς νεότερης Ἀγίας Σοφίας. Τὸ ὄριο αὐτὸ δίνεται ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ προπύλου τοῦ ναοῦ, ποὺ σωζόταν σὲ ἐρειπιώδη κατάστασι καὶ μετὰ τὸ 1890⁴. Ἀς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ ὄριο αὐτὸ σύμφωνα μετὰ τὴ χάραξη τοῦ κάθετου δρόμου (cardo), στὴ θέση περίπου τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἀγίας Σοφίας, ποὺ συναντοῦσε τὴ Λεωφόρο, περνοῦσε ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν Ἀχειροποιήτου καὶ συνεχιζόταν ὡς τὸ ὕψος περίπου τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς⁵. Σύμφωνα μ'

1. Ὁ.π., σ. 24 καὶ εἰκ. 1.

2. Ὁ.π., εἰκ. 1. Ἐπίσης Φ. Δροσογιάννη, ὅ.π., σ. 238.

3. Ἀντένδειξη στὴν ὑπόθεσις τῆς πλάγιας στοᾶς ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι τὸ θεμέλιο τῆς παραστάδας δὲν συνδέεται μετὰ ὑποθεμλίωση στυλοβάτη. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Καλλιγὰς, ὅ.π., σ. 24, ὑποθέτει ὅτι τὸ θεμέλιο σχετίζεται μετὰ διακοσμητικὴ πρόσοψη τοῦ κτηρίου.

4. Ὁ J. Strzygowski, Der Dom zu Aachen, Leipzig 1904, σ. 72 καὶ εἰκ. 42, παραθέτει σὲ σχέδιο τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου δυτικὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ὅπου σημειώνονται ἐκατέρωθεν τοῦ προπύλου τμήματα ἐνὸς μακροῦ τοίχου, πιθανῶς τοῦ δυτ. τοίχου τοῦ περιβόλου. Γιὰ τὴν παραπομπὴ εὐχαριστῶ τὸ συνάδελφο-ἀρχιτέκτονα Γ. Βελένη. Ὁ ἴδιος τοίχος εἰκονίζεται στὸ βιβλίον τοῦ O. Wulff, Die Koimesis Kirche in Nicäa, Strassburg 1903, εἰκ. 9, στὸ πρῶτο ἐπίπεδο τῆς φωτογραφίας.

5. Τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς ὁδοῦ (cardo maximus) δέχεται καὶ ὁ M. Vickers, Towards Reconstruction of the Town Planning of Roman Thessaloniki, «Ἀρχαία Μακεδονία,

α

β

γ

δ

Τμήματα τῶν ἰωνικῶν κιονοκρανῶν μὲ συμφνὲς ἐπίθημα
τοῦ ὑπερώου τῆς Ἀγίας Σοφίας

α

β

γ

α. Τμήμα ιωνικού κιονοκράνου τοῦ ὑπερώου τῆς Ἀγίας Σοφίας
β-γ. Πλάκες θωρακίων ποτὸν εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στὸ δάπεδο τῆς Ἀγίας Σοφίας

αυτά, το μήκος του αιθρίου του ναού ήταν περίπου 54 μ. και το πλάτος του, αν το δεχθούμε ισοπλατές με το ναό, περίπου 53 μ.¹ (σχ. 2).

Θεμελιώσεις: Σύμφωνα με τις ανασκαφικές ενδείξεις, το μεγαλύτερο μέρος του ναού είναι κτισμένο πάνω σ' ένα μεγάλο άνδηρο που είχε διαμορφωθεί ήδη στη ρωμαϊκή περίοδο για να περιλαμβάνει το συγκρότημα των θερμών. Η στάθμη του άνδηρου αυτού υψώθηκε στη χριστιανική περίοδο κατά 2,75 μ. περίπου². Το γεγονός αυτό επέβαλε τη θεμελίωση του

Σχ. 2. Σχεδιάγραμμα του παλαιού ναού μέσα στον πολεοδομικό κάρναβο της Θεσσαλονίκης πριν το 1917

Α' Διεθνές Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ, 26 ἕως 29-8-1968», Θεσσαλονίκη 1970, σ. 239-251, εἰκ. 3. Είναι πολύ πιθανό ότι ο ίδιος δρόμος λειτουργούσε και στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου.

1. Ἦδη ὁ Μ. Καλλιγὰς, στὸ βιβλίο του, *Die Hagia Sophia von Thessalonike*, Würzburg 1935, σ. 2, δέχεται τὸ πλάτος τοῦ αἰθρίου τῆς 'Αγίας Σοφίας περίπου 52 μ., χωρίς νά διευκρινίζει πῶς φτάνει στὸ συμπέρασμα αὐτό.

2. Βλ. παραπ., σ. 202, σημ. 1. Ὁ λόγος πού ἀνυψώθηκε τόσο τὸ ἔδαφος δὲν εἶναι γνωστός· Ἴσως τὸ ρωμαϊκὸ ἄνδηρο δὲν βρισκόταν σὲ ἐνιαία στάθμη, πού ἦταν ὁμῶς ἀπαραίτητη γιὰ τὸ χριστιανικὸ ναό.

ναοῦ σὲ ἐξαιρετικὰ μεγάλο βάθος, ποὺ φθάνει τὰ 6,30 μ. περίπου κάτω ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου, δηλαδὴ σὲ ὑψόμετρο 2-2,5 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Τὸ ὑψόμετρο αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ πιθανῶς στὴ στάθμη τοῦ παρθένου ἐδάφους στὸ σημεῖο αὐτό. Τὰ θεμέλια εἶναι κτισμένα μὲ ἀργολιθοδομή, μὲ σπάνια χρῆση σποραδικῶν πλίνθων, χωρὶς ἐπίχρισμα. Ἡ τοιχοδομία τους ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ θεμελίου ὡς τὴν στάθμη τοῦ ρωμαϊκοῦ δαπέδου εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη, γιατί τὸ χρῆσιμο τῶν θεμελίων τοίχων προηγήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπίχωση καὶ τὴν ἀνύψωση τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου. Κάτω ἀπὸ τὴν στάθμη αὐτὴ ὡς τὴν βάση τους τὰ θεμέλια ἔχουν χτισθεῖ σὲ λάκκο. Οἱ τοῖχοι τῶν θεμελίων στὴν ἐπαφὴ τους μὲ τὸ ἔδαφος διαπλατύνονται σχηματίζοντας εἶδος πέλματος· μερικὲς φορὲς ἡ διαπλάτυνση αὐτὴ εἶναι βαθμιδωτή. Στὶς διαφορὲς ἀνασκαφικὲς τομὲς ἐρευνήθηκαν τὰ θεμέλια τῶν στυλοβατῶν τῶν τεσσάρων κιονοστοιχιῶν, τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐξωνάρθηκα. Τὸ θεμέλιο τοῦ βόρ. πλάγιου στυλοβάτη ἐρευνήθηκε στὸ σημεῖο ὅπου συναντιέται μὲ τὸ βόρ. μακρὸ ρωμαϊκὸ τοῖχο¹. Τὸ θεμέλιο ἔχει πᾶχος 1,10 μ. στὴν κορυφὴ του καὶ σώζεται (σύμφωνα μὲ τὶς μετρήσεις τοῦ Καλλιγᾶ) σὲ ὑψόμ. 7,60 μ. περίπου². Πάνω στὸ θεμέλιο αὐτὸ ἐδράζεται ὁ βόρ. ἐξωτερικὸς τοίχος ἐνὸς πολὺ μεταγενέστερου προσκτισματος-παρεκκλησίου, ποὺ ἦταν προσκολλημένο στὸ βόρ. τοῖχο τῆς πρόθεσης τῆς Ἀγίας Σοφίας³. Τὸ θεμέλιο τοῦ νότιου πλάγιου στυλοβάτη ἐρευνήθηκε σὲ μιὰ τομὴ ποὺ ἔγινε ἔξω ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τῆς Ἀγ. Σοφίας, στὸ ὕψος τοῦ πρώτου παραθύρου ἀνατολικά ἀπὸ τὴ νότια εἴσοδο⁴. Ἀποκαλύφθηκε τὸ θεμέλιο τοῦ στυλοβάτη σὲ ὑψόμ. περίπου 6,70 μ.· τὸ πᾶχος τοῦ θεμελίου στὴν κορυφὴ του εἶναι 1,05 μ. Τὸ θεμέλιο στὴν ἔδραση του παρουσιάζει βαθμιδωτὴ διεύρυνση καὶ βρίσκεται σὲ ὑψόμ. περίπου 2,45 μ. Παρόλο ποὺ τὰ θεμέλια τῶν στυλοβατῶν τοῦ μεσαίου κλίτους ἐρευνήθηκαν σὲ ἀρκετὰ μεγάλο μῆκος, δὲν βρέθηκαν πουθενὰ οἱ μαρμάρινοι λίθοι τοῦ στυλοβάτη. Δὲν γνωρίζουμε ἀκριβῶς ὡς ποῖο ὕψος σώθηκαν τὰ θεμέλια, φαίνεται ὅμως ὅτι σώθηκαν σὲ στάθμη χαμηλότερη ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ δα-

1. Μ. Κ α λ λ ι γ ᾶ, ΠΑΕ 1938, σ. 67 καὶ εἰκ. 2. Ὁ Καλλιγᾶς τὸ θεωροῦσε, ὅπως καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ θεμέλια τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ, ὡς ἐνισχυτικὸ θεμέλιο τῆς Ἀγίας Σοφίας.

2. Ἀπὸ τὶς μετρήσεις τοῦ Μ. Κ α λ λ ι γ ᾶ, ὁ.π., εἰκ. 2, ἐπιβεβαιώνεται μὲ ἐλάχιστη διαφορὰ τὸ ὑψόμετρο τοῦ δαπέδου τοῦ ρωμαϊκοῦ κτηρίου, ὅπως τὸ μέτρησε ἡ Φ. Δ ρ ο σ ο γ ι ᾶ ν ν η, ὁ.π., σ. 235.

3. Ὅπως φαίνεται σὲ παλαιότερες φωτογραφίες, Μ. Κ α λ λ ι γ ᾶ, Die Hagia Sophia von Thessalonike, πίν. 1, καὶ Ν. Κ ο ν δ α κ ο ν, Makedonija, St. Petersburg 1908, εἰκ. 31, τὸ κτίσμα αὐτὸ εἶχε κόγχη στὴν ἀνατολικὴ πλευρά.

4. Μ. Κ α λ λ ι γ ᾶ, ΠΑΕ 1938, σ. 70 καὶ εἰκ. 5. Οἱ μετρήσεις τοῦ Καλλιγᾶ ἔγιναν ἀπὸ τὴν ποδιά τοῦ παραθύρου τῆς Ἀγίας Σοφίας.

πέδου του κλίτους. Ειδικά τὸ θεμέλιο τοῦ νότι. στυλοβάτη ἐρευνήθηκε σὲ μήκος 23 μ. καὶ βάθος 4 μ. περίπου ἀπὸ τὴν κορυφή του, χωρὶς ν' ἀποκαλυφθεῖ ἡ ἔδρασή του¹.

Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκε μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ δαπέδου τοῦ τουρκικοῦ προστώου ὡς τὴ στάθμη τῆς αὐλῆς τῆς 'Αγ. Σοφίας. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκα ἀποκαλύφθηκε σὲ μήκος 3,50 μ. καὶ βάθος 2 μ. ἀπὸ τὴν κορυφή του². Ἐχει πᾶχος 1,28 μ. Ἡ κορυφή του σώζεται σὲ ὑψόμεν. 5,70 μ. περίπου. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ τελευταίου πρὸς Δ χώρου ἐρευνήθηκε σὲ μεγαλύτερο μήκος. Ἡ κορυφή του σώζεται σὲ ὑψόμεν. περίπου 8,75 μ. καὶ τὸ θεμέλιό του ἀποκαλύφθηκε μέχρι τὴ στάθμη τοῦ ρωμαϊκοῦ δαπέδου, δηλαδὴ 5,50 μ. περίπου, στὸ σημεῖο ὅπου τὸ θεμέλιο τοῦ τοῖχου αὐτοῦ συναντᾷ τὸ ρωμαϊκὸ τοῖχο³. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ παλαιοχριστιανικὸς τοῖχος ὑπερπηδᾷ τὸ ρωμαϊκὸ χωρὶς νὰ τὸν καταστρέφει, μὲ ἓνα τοξωτὸ ἀνοιγμα ἀπὸ δύο σειρὲς πλίνθων. Ἔτσι ὁ παλαιότερος τοῖχος διέρχεται κάτω ἀπὸ τὸ νεότερο⁴.

Ἡ κατασκευή ἑνὸς τέτοιου μεγάλου κτηρίου, ὅσο ἀπλὴ κι ἂν ἦταν ἡ μορφή του, ἀπαιτοῦσε ἀσφαλῶς εἰδικὲς γνώσεις καὶ λεπτομερὴ ἀρχιτεκτονικὴ κἄνναβο, τὸ «σκαρίφον», ὅπως συνέβαινε στὰ περισσότερα μεγάλα κτήρια τῆς ἐποχῆς⁵. Πρέπει ἐπομένως νὰ δεχθοῦμε ὅτι στὴν κατασκευή τοῦ ναοῦ χρησιμοποιήθηκε ἓνα σταθερὸ μέτρο μήκους καὶ ὅτι τὰ κυριότερα μέρη τοῦ ναοῦ παρουσιάζουν μιὰ ἀπλὴ ἀναλογία μεταξύ τους. Ὅλα τὰ μεγέθη τοῦ ναοῦ μετριοῦνται σὲ πόδια⁶· στὴν περίοδο αὐτὴ τὸ ἀκριβὲς μήκος τοῦ ποδίου κυμαίνεται ἀνάλογα μὲ τὸν τύπο, καὶ ἴσως μὲ τὴν ἐποχὴ, ἀπὸ 30,8 ἐκ. μέχρι 32 ἐκ.⁷. Ἀνάμεσα στοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς, ἐκείνους μὲ τὸν ὅποιο διαι-

1. Μ. Καλλιγᾶ, ΠΑΕ 1939, σ. 73 καὶ 76, εἰκ. 1-2. Στ. Πελεκανίδη, δ.π., σ. 255-56, παρένθ. σχέδ. 1. Κατὰ τὸν Πελεκανίδη, ὁρισμένες βαθύνσεις στὸ νότιο στυλοβάτη μαρτυροῦν ὑποδοχὰς βάσεων κιόνων. Τρεῖς τέτοιες βαθύνσεις σημειώνονται στὸ σχέδιο: οἱ δύο πρῶτες ἀπέχουν μεταξύ τους 0,40 μ. καὶ ἡ τρίτὴ ἀπέχει ἀπ' τὴς ἄλλες 4,40 μ.

2. Μ. Καλλιγᾶ, ΠΑΕ 1940, σ. 24 καὶ εἰκ. 1-2.

3. Ὁ.π.

4. Ὁ.π. καὶ Μ. Καλλιγᾶ, ΠΑΕ 1941, εἰκ. 2. Ἀνάλογο φαινόμενο παρατηρήθηκε στὸ τμήμα τοῦ νότιου κεντρικοῦ στυλοβάτη ποὺ ἐρευνήθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὴν ΥΑΣΒΕ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει ἐπίσης καὶ στὶς περιπτώσεις, ὅπου οἱ τοῖχοι τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ διέρχονται κάτω ἀπ' τοὺς τοῖχους τοῦ νεότερου ναοῦ τῆς 'Αγ. Σοφίας. Βλ. σχετ. Στ. Πελεκανίδη, δ.π., σ. 233.

5. Πλήθος ἱστορικὲς μαρτυρίες βεβαιώνουν τὴ χρῆση τέτοιων «σκαρίφων». Βλ. πρῶχ. 'Α. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος βασιλική, Ι, σ. 82 καὶ 600.

6. Ρ. Α. Underwood, Some Principles of Measurement in the Architecture of Justinian, CahArch 3(1948) 64-74. Ἐπίσης Ε. Schilbach, Byzantinische Metrologie, HAW 12, Byz. Handbuch 4, München 1970, σ. 15 κ.έ.

7. Ρ. Α. Underwood, δ.π., σ. 65 καὶ 71.

ρούμενες οἱ διαστάσεις τοῦ κτηρίου δίνουν τὰ περισσότερα ἀκριβῆ πηλικά εἶναι ὁ 31,2 ἐκ. Ὅπως φαίνεται στὸν παρακάτω πίνακα, οἱ κυριότερες διαστάσεις τοῦ μνημείου σὲ πόδια εἶναι¹:

Γενικὲς διαστάσεις:

Μήκος ναοῦ	97 μ. : 0,312=310,89 ≈ 311 π.
Πλάτος ναοῦ	53,05 μ. : 0,312=170,03 ≈ 170 π.
Μήκος ναοῦ μαζί με τὸ νάρθηκα	01,08 μ. : 0,312=340 π.

Πλάτος κλιτῶν (καθαρό):

Πλάτος μέσου κλίτους	19,95 μ. : 0,312=63,95 ≈ 64 π.
Πλάτος πλαγίων κλιτῶν	6,40 μ. : 0,312=20,51 ≈ 20,5 π.

Ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν παραπάνω μεγεθῶν προκύπτουν οἱ ἑξῆς λόγοι²: Λόγος μέσου πρὸς πλάγιον κλίτος 3: 1. Λόγος μέσου πρὸς τὰ δύο πλάγια κλίτη μαζί 3: 2. Λόγος μήκους πρὸς πλάτος τοῦ ναοῦ (τὸ μήκος τοῦ ναοῦ ὑπολογίζεται μαζί με τὸ νάρθηκα) 2: 1. Πλάτος ναοῦ πρὸς πλάτος μέσου κλίτους (καθαρὸ πλάτος) 2,5: 1.

Δάπεδα: Τὸ πρόβλημα τῶν δαπέδων τοῦ ναοῦ καὶ τῆς στάθμης τους δὲν ἔχει φωτισθεῖ ἱκανοποιητικὰ ἀπὸ τίς ὥς τώρα μικρὲς σὲ ἔκταση ἔρευνες, οἱ ὁποῖες κυρίως περιορίστηκαν στὴ διαπίστωση τῶν τοίχων καὶ τῶν θεμελίων τοῦ κτηρίου. Μιὰ πρόσθετη δυσκολία προκύπτει ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δάπεδα τοῦ ναοῦ καταστράφηκαν ἢ ἀποξηλώθηκαν σὲ μεγάλη ἔκταση μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτηρίου, καθὼς κι ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς στάθμες τῶν δαπέδων τοῦ παλαιότερου ναοῦ καὶ τῆς Ἀγ. Σοφίας εἶναι πολὺ μικρή.

Ἀνάμεσα στὸ βόρειο ἔδρανο τοῦ θρόνου τῶν πρεσβυτέρων καὶ τὸν ἀνατ. τοῖχο τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου ἀπὸ ἐγχρωμο μαρμαρο-

1. Τὰ πᾶχη τῶν τοίχων καὶ τῶν στυλοβατῶν δὲν μποροῦν νὰ ὑπολογιστοῦν μὲ ἀκρίβεια, διότι δὲν ὑπάρχουν μετρήσεις στὸ ἴδιο ὕψος καὶ δὲν εἶναι παντοῦ γνωστὴ ἡ στάθμη τῶν δαπέδων. Οἱ διαστάσεις τους ὅμως σὲ πόδια κατὰ προσέγγιση εἶναι οἱ παρακάτω: πᾶχος πλαγίων στυλοβατῶν 3 π., πᾶχος ἑξωτ. τοίχων (ἐκτὸς τοῦ ἀνατολικοῦ) 4 π. καὶ πᾶχος ἀνατ. τοίχων καὶ κεντρικῶν στυλοβατῶν 5 π.

2. Στὶς συγκρίσεις μεγεθῶν ὑπολογίζονται καὶ τὰ πᾶχη τῶν στυλοβατῶν, ὡς ἑξῆς: πλάτος πλαγίου κλίτους θεωρεῖται τὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἑσωτ. παρειὰ τοῦ ἑξωτ. τοῖχου μέχρι τὸ μέσο τοῦ πλάγιου στυλοβάτη καὶ ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ πλάγιου μέχρι τὸ μέσο τοῦ κεντρικοῦ στυλοβάτη. Πλάτος τοῦ μέσου κλίτους εἶναι τὸ καθαρὸ πλάτος, σὺν τῷ πᾶχος τοῦ κεντρικοῦ στυλοβάτη. Βλ. σχετ. Ἄ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Ἡ Ξυλόστεγος βασιλική, I, σ. 203, σημ. 1.

θέτημα (σχ. 3)¹. Τὸ θέμα, στήν ἑκταση ποῦ σώθηκε, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐφαπτόμενα πολύχρωμα ἐξάγωνα· ἀνάμεσά τους σχηματίζονται μικρότερα κατὰ κορυφή τετράγωνα. Τὸ κύριο θέμα πλαισιώνεται πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ἐδράνου ἀπὸ δύο μαρμάρινες ταινίες. Ἀκριβῶς νότια ἀπὸ τὶς βαθμίδες τοῦ ἐδράνου διαπιστώθηκε ἄλλο δάπεδο ἀπὸ λευκὲς μαρμάρινες πλάκες, πλ.

Σχ. 3. Ἱερὸ Βῆμα. Τμῆμα μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου

Σχ. 4. Τμῆμα μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου τοῦ μέσου κλίτους. Σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση

0,50 μ. περίπου καὶ μήκ. ἕως 2 μ. περίπου, παράλληλες πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ. Ἀνατολικά ἀπ' τὸ πλακόστρωτο καὶ ἐπάνω στὴ νοτιὰ γραμμὴ τῆς χορδῆς τῆς κόγχης, ἀποκαλύφθηκε τετράπλευρος χώρος $2 \times 2,30$ μ. περίπου, στρωμένος μὲ ὀπτοπλίνθους, σὲ στάθμη ἄρκετὰ χαμηλότερη ἀπ' τὴν στάθμη τοῦ ὑπόλοιπου χώρου². Ὁ προβληματικὸς αὐτὸς χώρος ἐρμηνεύτηκε ὡς προθάλαμος εἰσόδου σὲ κάποιο ὑπόγειο κτίσμα κάτω ἀπ' τὸν χώρο τῆς κόγχης. Ὁ χώρος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος γενικὰ δὲν βρίσκεται σὲ ἐνιαία στά-

1. Στ. Πελεκανίδη, ὁ.π., σ. 256, σχέδ. 3 καὶ πίν. 311γ. Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 239, πίν. 268γ.

2. Στ. Πελεκανίδη, ὁ.π., σ. 256 καὶ πίν. 311α. Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., σ. 239 καὶ σχέδ. 1.

θμη· τὸ μαρμαροθέτημα ἔχει ὑψόμ. 8,74 μ., τὸ πλακόστρωτο 8,89 μ. καὶ τὸ πλίνθινο δάπεδο 7,93 μ.¹.

Τμήματα διαπέδων ποὺ πιθανῶς ἀνήκουν στὸ ναὸ ἀποκαλύφθηκαν στὸ χῶρο τοῦ κεντρικοῦ καὶ στὸ πρῶτο βόρειο κλίτος². Στὸ μέσο περίπου τοῦ μεσαίου κλίτους ἀποκαλύφθηκε τμήμα ἑγχρωμου μαρμαροθετήματος· τὸ θέμα, στὴν ἔκταση ποὺ σώθηκε, ἀποτελεῖται ἐναλλάξ ἀπὸ ἀπλὰ τετράγωνα καὶ τετράγωνα μέσα στὰ ὁποῖα ἐγγράφονται ἄλλα μικρότερα. Μέσα στὰ τρίγωνα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐγγραφή τῶν τετραγώνων ἐγγράφονται μικρότερα, ἰσόπλευρα ἐπίσης τρίγωνα (σχ. 4). Στὸ χῶρο τοῦ πρώτου πλάγιου κλίτους ἀποκαλύφθηκε τμήμα διαπέδου ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες, ἐγκάρσιες πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, πλ. 0,60-0,70 μ. καὶ μήκ. 1-1,30 μ. Τὸ ὑψόμ. τοῦ διαπέδου στὸ κεντρικὸ κλίτος ὑπολογίζεται στὰ 8,25 μ. καὶ στὸ πλάγιο κλίτος στὰ 8,15 μ. περίπου³.

Τμήμα τοῦ διαπέδου τοῦ νάρθηκα ἀποκαλύφθηκε ἐμπρὸς ἀπ' τὴ βόρεια πλάγια εἴσοδο πρὸς τὸ ναό· ἀποτελεῖται ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες μεγάλων διαστάσεων, 1×2 μ. περίπου, τοποθετημένες ἐγκάρσια πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ χῶρου. Ἡ στάθμη τοῦ διαπέδου αὐτοῦ εἶναι 8,25 μ.⁴. Τμήματα τοῦ διαπέδου τοῦ χῶρου δυτικὰ ἀπ' τὸ νάρθηκα ἀποκαλύφθηκαν στὶς ἐρευνες τοῦ Μ. Καλλιγὰ καὶ τῆς Φ. Δροσογιάννη. Ὁ πρῶτος ἀποκάλυψε ἀμέσως νότια ἀπ' τὸ γαμματοιδεὲς θεμέλιο τμήμα ψηφιδωτοῦ διαπέδου· ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ πλαισίου, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ταινίες κάθετες μεταξύ τους, σὲ λευκὸ βάθος⁵. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χῶρου, ἀκριβῶς μπροστὰ στὴν παραστάδα, ἀποκαλύφθηκε τμήμα πλακοστρώτου ἐγκάρσιου πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ χῶρου. Οἱ διαστάσεις τῶν πλακῶν ὑπολογίζονται σὲ $0,80 \times 0,40$ μ. περίπου⁶. Τμήμα μαρμάρινου πλακοστρώτου, ὅμοιο μὲ τὸ πλακόστρωτο τοῦ νάρθηκα, ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης στὸ κέντρο τοῦ ἴδιου χῶρου, στὸ ὕψος τοῦ τριπλοῦ ἀνοίγματος καὶ στὴν ἴδια στάθμη μὲ τὴν στάθμη τοῦ διαπέδου τοῦ νάρθηκα⁷. Ἡ ὑπαρξὴ δύο διαφοροτικῶν διαπέδων, μωσαϊκοῦ καὶ πλακοστρώτου, στὸν ἴδιο χῶρο, πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ τὸ γαμματοιδεὲς θεμέλιο ποὺ περιορίζει

1. Φ. Δροσογιάννη, δ.π., σ. 239.

2. Στ. Πεκεκανίδη, δ.π., σ. 256 καὶ παρένθ. σχέδ. 1.

3. Ὁ.π., σ. 253 καὶ παρένθ. σχέδ. 1. Τὰ ὑψόμετρα τῶν διαπέδων αὐτῶν ὑπολογίστηκαν μὲ ἀναγωγή τῶν σχετικῶν ὑψομέτρων ποὺ ἀναγράφονται στὸ σχέδιο. Ἐπειδὴ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἑλλιπῆ, τὰ ὑψόμετρα δίνονται ἐδῶ μὲ κάθε ἐπιφύλαξη.

4. Φ. Δροσογιάννη, δ.π., σ. 236.

5. Μ. Καλλιγὰ, ΠΑΕ 1940, εἰκ. 1.

6. Τοῦ Ἰδίου, ΠΑΕ 1941, εἰκ. 6.

7. Φ. Δροσογιάννη, δ.π., σ. 238. Ἡ Δροσογιάννη ἀναφέρει ὅτι τὸ πλακόστρωτο πλαισίονες ζώνη μαρμαροθετήματος πλ. 0,65 μ., χωρὶς νὰ δίνει πληροφορίες γιὰ τὸ διάκοσμο τῆς ζώνης.

σὲ μιὰ μεταγενέστερη πιθανῶς περίοδο τὴν ἀρχικὴ ἔκταση τοῦ χώρου αὐτοῦ. Εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνευθεῖ αὐτὴ ἢ μετατροπὴ· μπορεί μόνο νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ χώροι δυτικὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ἐξακολούθησαν ὕστερα ἀπὸ κάποιες μετασκευές νὰ χρησιμοποιοῦνται, στὰ πρῶτα τουλάχιστο χρόνια τῆς λειτουργίας τοῦ νεότερου ναοῦ τῆς Ἀγ. Σοφίας¹. Στὸ χῶρο, τέλος, τῆς αὐλῆς ἀποκαλύφθηκε τμήμα μωσαϊκοῦ δαπέδου ἀπὸ λευκὲς ψηφίδες. Πάνω στὸ δάπεδο αὐτὸ πατοῦσε μαρμάρينو «περίζωμα» (τοιχοβάτης), πλάτους 0,20 μ. περίπου. Στὸν ἴδιο ἐπίσης χῶρο, δυτικὰ ἀπ' τὸ τριπλὸ ἀνοιγμα, ἀποκαλύφθηκε ὑπόστρωμα δαπέδου ἀπὸ κουρασάνι².

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχει τὸ ὥς τώρα δημοσιευμένο ὕλικό, μποροῦν νὰ γίνουν οἱ παρακάτω διαπιστώσεις, σχετικὰ μὲ τὸ ναό: Τὸ μέγεθος τοῦ μνημείου εἶναι ἐντυπωσιακό. Τὸ συνολικὸ μήκος τοῦ ἀνασκαμένου κτηρίου, χωρὶς τὴν αὐλή, εἶναι 122 μ. Ὁ κυρίως ναὸς χωρὶς τὴν ἀψίδα ἔχει μήκος 97,1 μ. καὶ πλάτος 53,05 μ.³. Εἶναι σημαντικὰ μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους μεγάλους παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης, τὸν Ἅγιο Δημήτριο καὶ τὴν Ἀχειροποιητο⁴. Τὸ μόνο ἀναλόγου μεγέθους μνημεῖο στὸ βαλκανικὸ χῶρο εἶναι ἡ βασιλικὴ τοῦ Λεωνίδα στὸ Λέχαιο, μὲ μήκος ναοῦ 99 μ. καὶ μέγιστο πλάτος 45 μ. περίπου⁵.

Ὁ ναὸς ἀνήκει στὸν τύπο τῆς ἐλληνιστικῆς ξυλόστεγης βασιλικῆς: εἶναι πεντάκλιτος μὲ νάρθηκα καὶ δυτικὰ τοῦ νάρθηκα ὑπάρχει ἐξωνάρθηκας ἢ ἀνατολικὴ στοὰ αἰθρίου. Δυτικὰ ἀπ' τὸ κτήριο ἐκτείνεται αὐτὴ ποὺ εἶχε πιθανῶς πλάγιες στοές. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἀν διέθετε ἐγκάρσιο κλίτος· τὸ γεγονός ὅτι βρέθηκαν στὸ θεμέλιο τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ ναοῦ οἱ ἀπολήξεις τῶν βορείων στυλοβατῶν, δὲν ἀποτελεῖ ἀναγκαστικὰ ἀντένδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους⁶.

1. Σελ. 205 καὶ σημ. 5 τῆς σ. 205.

2. Μ. Κ α λ λ ι γ ᾶ ς, ΠΑΕ 1941, σ. 45, καὶ Φ. Δ ρ ο σ ο γ ι ᾶ ν ν η, ὅ.π., σ. 238.

3. Ὁ κυρίως ναὸς μπορεί κατὰ τὸ μέγεθος νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Ρώμης (διαστ. ναοῦ, 124 × 54 μ.). Εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Λατερανοῦ (μῆκ. 75,50 μ.), ἀπὸ τὶς βασιλικὲς τῆς Ἐφέσου (μῆκ. ἀρχαιότερου ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου 76 μ. καὶ τῆς Παναγίας 87 μ.). Εἶναι ἐπίσης μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ βασιλικὴ Ἀ τῶν Φιλίππων (διαστ. ναοῦ 44,70 × 29,30 μ.) καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τῆς Αἰόβα (συνολ. μήκος 71,5 μ.).

4. Τὸ μήκος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου εἶναι περίπου 47 μ. καὶ τῆς Ἀχειροποιήτου 37,40 μ.

5. Δ. Π ᾶ λ λ α, Ἀνασκαφαὶ ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1961, εἰκ. 1.

6. Σύμφωνα μὲ τὴ Δ ρ ο σ ο γ ι ᾶ ν ν η, ὅ.π., σ. 240, ὁ ναὸς δὲν εἶχε ἐγκάρσιο κλίτος. Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους μὲ βάση καὶ μόνο τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀπολήξεις τῶν στυλοβατῶν φτάνουν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ, γιὰ τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ σὲ ναοὺς μὲ ἐγκάρσιο κλίτος. Βλ. σχετ. Α. Ὁ ρ λ ᾶ ν δ ο υ, Ἡ ξυλόστεγος βασιλικὴ, Ι, σ. 177.

Ἡ στέγαση τοῦ ναοῦ γινόταν μὲ δίριχτη κεραμοσκεπὴ στέγη γιὰ τὸ κεντρικὸ καὶ μονόριχτη γιὰ τὰ πλάγια κλίτη· τὰ πᾶχη τῶν θεμελίων δὲν ἐπιτρέπουν ἄλλο τρόπο στέγασης. Τὰ πᾶχη αὐτά, συγκρινόμενα μεταξὺ τους, μποροῦν ἐπίσης νὰ προσφέρουν μερικά στοιχεῖα γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ναοῦ: Ἐτσι τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πᾶχη τῶν μακρῶν ἐξωτερικῶν τοίχων εἶναι μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ πᾶχη τῶν θεμελίων τῶν πλαγίων στυλοβατῶν, σημαίνει ὅτι τὰ φορτία τῶν στυλοβατῶν ἦταν μικρότερα καὶ ἐπομένως εἶναι λογικὸ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ὁ ναὸς εἶχε ὑπερῶα πάνω ἀπὸ τὰ δεύτερα πλάγια κλίτη. Τὸ μεγαλύτερο ἐπίσης πᾶχος τῶν κεντρικῶν στυλοβατῶν ἀποτελεῖ ἔνδειξη, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προηγούμενη ὑπόθεση, ὅτι οἱ κιονοστοιχίες τοῦ μεσαίου κλίτους ἦταν δίτονες—ἐφόσον δεχόμεστε δίτονες κιονοστοιχίες στοὺς πλάγιους στυλοβάτες— καὶ πάνω ἀπὸ τὴν κιονοστοιχία τοῦ ὑπερώου ὑπῆρχε ὑψηλὸς συμπαγὴς τοίχος φωταγωγοῦ¹.

Ἡ κυκλική, ἐσωτερικὰ κι ἐξωτερικὰ, κόγχη τοῦ ναοῦ φωτιζόταν ἀπὸ ἓνα πεντάλοβο ἢ πέντε παράθυρα². Ὁ ἀριθμὸς τους προκύπτει ἀπ' τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντηρίδων, ἂν δεχθούμε ὅτι μεταξὺ τῶν σκελῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ τῶν πρώτων ἀπὸ Β καὶ Ν ἀντηρίδων δὲν ὑπῆρχαν παράθυρα.

Χ ρ ο ν ο λ ό γ η σ η : Τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχουν οἱ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες εἶναι βέβαια ἀνεπαρκῆ γιὰ νὰ τεκμηριώσουν τὴν ἀσφαλὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου. Θὰ ἐξετασθοῦν ὅμως ἐδῶ ὅλες οἱ ἔνδειξεις ποὺ μποροῦν νὰ βοηθήσουν γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ σὲ κάποια χρονολογικὰ πλαίσια. Τὰ γενικὰ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ναοῦ: μέγεθος, δρομικότητα, ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ κι ἐξωτερικὰ κόγχη, ἀποδίδονται συνήθως στοὺς πρώτους παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς. Ὅρισμένα ἄλλα χαρακτηριστικὰ ὅμως ὁδηγοῦν σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση καὶ συναντιοῦνται κυρίως στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ κτηρίου. Ἡ συνύπαρξη νάρθηκα καὶ ἂν. στοῦς συναντᾶται στὴ βασιλικὴ τῆς Ἀγορᾶς στὸ Πέργαμο³, στὶς βασιλικὲς Α καὶ «ἐκτὸς τῶν τειχῶν» στοὺς

1. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι βέβαια ἀνεπαρκῆ γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου. Σύμφωνα μὲ τὰ ἴδια δεδομένα, χωροῦν καὶ ἄλλες λύσεις γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀνωδομῆς, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν συνηθίζονται σὲ ναοὺς τοῦ λεγόμενου ἐλληνιστικοῦ τύπου. Σύμφωνα μὲ τίς λύσεις ποὺ προτάθηκαν παραπάνω, ἡ διαμόρφωση τοῦ ναοῦ παρουσίαζε πολλὰ ἀναλογίες μὲ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

2. Ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ κόγχη ἔχουν ἐπίσης ἡ Ἀχειροποίητος, ὁ Ἅγιος Δημήτριος καὶ ἡ Ροτόντα (Ἅγιος Γεώργιος) ἀνάλογα διαμορφώνεται καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ κόγχη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ Θεσσαλονίκης. Οἱ κόγχες αὐτὲς καλύπτονται ἐξωτερικὰ μὲ ξύλινη κεραμοσκεπὴ στέγη ἡμικωνικῆς μορφῆς. Παράθυρο κόγχης μὲ ἀμφικίονες ἔχει ὁ Ἅγ. Δημήτριος καὶ πιθανὸν ἡ παλαιότερη φάση τῆς κόγχης τῆς Ἀχειροποιήτου.

3. A. Co n z e, *Altertümer von Pergamon*, I, σ. 304, εἰκ. 103.

Φιλίππους¹, στή βασιλική Α τῆς ᾿Αμφιπόλεως², στή βασιλική Γ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν³, στή βασιλική τῆς Βραυρώνας⁴, τῆς Σικυῶνας⁵, τοῦ Λεχαιῶν⁶, Πανόρμου Κρήτης⁷ καί στίς βασιλικές Καμπανόπετρας καί «ἐκτός τῶν τειχῶν» Κουρίου στήν Κύπρο⁸. Ἡ διαμόρφωση τοῦ τελευταίου πρὸς δυσμὰς χώρου, ποῦ ὅπως κι ἂν ὀνομαστεῖ, ἔδινε στὸ αἶθριο, ὅχι μὲ κιονοστοιχία, ἀλλὰ μὲ συνδυασμὸ ἀπλῶν καὶ πολλαπλῶν ἐλεύθερων ἀνοιγμάτων, συναντᾶται ἐπίσης στή βασιλική ᾿Υψηλομετώπου Λέσβου⁹ καὶ στὸ Μεριαμλικ¹⁰. Τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν παραδειγμάτων ὅπου συναντοῦνται αὐτὲς οἱ μορφές, τοποθετεῖται στὸ τέλος τοῦ 5ου καὶ στὸν 6ο μ.Χ. αἰῶνα¹¹.

Χρονολογικὲς ἐνδείξεις παρέχουν ἐπίσης καὶ τὰ δάπεδα τοῦ κτηρίου. ᾿Απὸ τὰ πλακόστρωτα, ψηφιδωτὰ καὶ μαρμαροθετήματα ποῦ σχετίζονται μὲ τὸ ναό, μόνο τὰ δύο τμήματα μαρμαροθετημάτων μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς χρονολογικὰ τεκμήρια. Τὸ ἓνα βρίσκεται στὸ χώρο τοῦ Βήματος καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ συναπτόμενα ἐξάγωνα καὶ μετὰξὺ τους μικρότερα κατὰ κορυφὴ τετράγωνα (σχέδ. 3). Τὸ θέμα εἶναι ἀρκετὰ διαδεδομένο, συνηθίζεται ὅμως περισσότερο σὲ μνημεῖα τῶν τελῶν τοῦ 5ου ἢ ἀρχῶν

1. P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale*, Paris 1945, πίν. 15-16, καὶ Σ τ. Πελεκανίδη, ᾿Η ἐξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων, ΑΕ 1955, σ. 114 κ.ε.

2. D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Rome 1977, σ. 93 κ.ε. (ἀπ' ὅπου στὸ ἐξῆς οἱ παραπομπές γιὰ τίς νεότερες ἐλληνικὲς ἀνασκαφές).

3. D. Pallas, ὁ.π., σ. 45 κ.ε.

4. Ε. Στίκα, ΠΑΕ 1951, σ. 53 κ.ε., ΠΑΕ 1952, σ. 73 κ.ε., καὶ ΠΑΕ 1953, σ. 103-104.

5. D. Pallas, ὁ.π., σ. 172 κ.ε.

6. Ὁ.π., σ. 165 κ.ε.

7. Ν. Παλάτωνος, ΠΑΕ 1943, σ. 112 κ.ε., καὶ Κ. Καλοκύρη, ΠΑΕ 1953, σ. 321 κ.ε.

8. D. Pallas, σ. 293 κ.ε. (Καμπανόπετρα), καὶ Α. Παπαγεωργίου, *The Early Christian Architecture of Cyprus (L'art paléochrétien de Chypre)*, «Chypre dans le monde byzantin, XVe Congrès Int. d'Etudes Byzantines», Athènes 1976, εἰκ. 1 (Κοῦριο, βασιλικὴ «extra muros»).

9. ᾿Α. Ὁρλάνδου, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου, ΑΕ 1929, σ. 4 κ.ε.

10. E. Herzfeld-S. Guyer, *Meriamlik und Korykos*, MAMA II, Manchester 1930, σ. 47, εἰκ. 46.

11. Μὲ βάση τίς ἀπόψεις τῶν ἀνασκαφῶν, ἐκτός ἀπὸ περιπτώσεις, ὅπως ἡ βασιλικὴ τοῦ Περγάμου, ποῦ χρονολογήθηκε ἀόριστα ἀπὸ τὸν Strzygowski στὸν 4ο αἰῶνα, γύρω στὰ 1903, ἡ βασιλικὴ «ἐκτός τῶν τειχῶν» τῶν Φιλίππων, γιὰ τὴν ὁποία ἰσχυρές ἐνδείξεις τοποθετοῦν τὴν ὑπάρχουσα ἀρχιτεκτονικὴ μορφή μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., καὶ ἡ βασιλικὴ τοῦ Πανόρμου, ἡ ὁποία μὲ βάση τὸ γλυπτὸ τῆς διάκοσμο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ.

δου αἰ.¹. Τὸ δεύτερο βρέθηκε μέσα στὸ μέσο κλίτος καὶ μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ ὅπως στὸ σχ. 4· δὲν βρῆκα ἀκριβῶς ἀντίστοιχο παράδειγμα, παρουσιάζει ὅμως στενὴ συγγένεια μὲ ἕνα θέμα μαρμαροθετήματος ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ βασιλικὴ τοῦ Kal'at Sim'an, ποὺ χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ.², καὶ ἕνα θέμα ἀπὸ τὸ νοτ. περὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου³.

Τέλος, χρονολογικὲς ἐνδείξεις μποροῦν νὰ προσφέρουν καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ ποὺ συνδέονται μὲ τὸ ναό. Στὴν κατηγορία αὐτὴ μποροῦν, πιστεῦθ, νὰ περιληφθοῦν τὰ κιονόκρανα ποὺ βρίσκονται ἢ βρίσκονταν σὲ δευτέρη χρήση στὸ νεότερο ναὸ τῆς Ἀγ. Σοφίας· Ἐδῶ περιλαμβάνονται τὰ κιονόκρανα μὲ ἀνεμιζόμενα φύλλα⁴ καὶ τὰ «τεκτονικά»⁵ κιονόκρανα τοῦ Ἰσογείου, τὰ σύνθετα ἰωνικά κιονόκρανα ποὺ βρίσκονταν στὸ ὑπερῶο⁶ (πίν. 1α-δ καὶ 2α) καὶ ἀντικαταστάθηκαν γύρω στὰ 1910 μὲ νεωτερικὰ⁷ καί, τέ-

1. Στὴ βασιλικὴ Λόγγου Ἐδέσσης, στὴ βασιλικὴ Ἀγ. Γαβριὴλ στὴν Κῶ, στὴ βασιλικὴ τῶν Σόλων καὶ στὴ Μονὴ Ἀγ. Βαρνάβα στὴν Κύπρο. Εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακὰ ποὺ μοῦ ἔδωσε τίς πληροφορίες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς.

2. Βλ. σχετ. R. Naumann, Mosaik- und Marmorplattenböden in Kal'at Sim'an und Pirun, AA 57(1942) τ. 19-46, πίν. 9, 20.

3. Δ. Πάλλας, Ἀνασκαφαὶ ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1958, πίν. 100 α.

4. Βλ. σχετ. R. Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin-Leipzig 1936, σ. 141 κ.ε. Ἐπίσης Στ. Πελεκανίδη, Μελέτες παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονικὴ 1978, σ. 131-143. (Ἀναδημοσίευση ἀπ' τὴ «Μακεδονικά» 2, 1941-52, σ. 167-178). Ὁ Kautzsch χρονολογεῖ τὰ κιονόκρανα στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. καὶ ὁ Πελεκανίδης στὸ βιβλίο του, ὁ.π., σ. 137, στὶς ἀρχές τοῦ 6ου. Ὁ τελευταῖος μάλιστα πιστεῖει ὅτι τὰ κιονόκρανα αὐτὰ ἔγιναν συγχρόνως καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον.

5. Kautzsch, ὁ.π., σ. 184 κ.ε. Ἐπίσης Μ. Καμπούρη, Δύο κιονόκρανα τῆς Ἀγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, ΕΕΠΕΠΘ Στ' 1 (τμ. ἀρχιτ.) (1973-74) 65-80. Ἡ Καμπούρη συνδέει τὰ δύο κιονόκρανα μὲ τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἀγ. Πολυεύκτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ τὰ θεωρεῖ πρωιμότερα· ἐπισημαίνει ἐπίσης (σ. 75) τὴν πιθανότητα νὰ προέρχονται τὰ κιονόκρανα ἀπὸ τὸν παλαιότερο ναό. Στὸν 6ο αἰ. χρονολογεῖ ἐπίσης τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἰσογείου καὶ ὁ O. Wulff, Die Koimesis Kirche in Nicäa, Strassburg 1903, σ. 47.

6. Ὁ R. Kautzsch, ὁ.π., σ. 168, χρονολογεῖ τὰ κιονόκρανα αὐτὰ μεταξὺ 480-520 μ.Χ. καὶ τὰ ἐντάσσει σὲ μιὰ ομάδα μαζί μὲ τὰ ἀμφικιονόκρανα τῆς ἀνίδας τῆς βασιλικῆς Α τῆς Νέας Ἀγχιάλου (ὁ.π., ἀριθ. 546, πίν. 33), τὸ κιονόκρανον ποὺ βρίσκεται in situ ἀνατολικά τῆς κόγχης τοῦ Ἀγ. Δημητρίου (ὁ.π., ἀριθ. 548, πίν. 34) καὶ τμήματα ἀπὸ δύο κιονόκρανα ἐντοιχισμένα στὴ Μονὴ Λιβὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ὁ.π., ἀριθ. 549, πίν. 34). Ἐνα παρόμοιο κιονόκρανον διακρίνεται ἐπίσης στὸ βιβλίο τοῦ A. Grabar, Sculptures byzantines de Constantinople, Paris 1963, πίν. 19.1, στὸ βάθος τῆς εἰκόνας δεξιὰ. Ἐνα ἄλλο δεῖγμα ἀπὸ τὴν Τόμιν (Κωνσταντινῶν), παραθέτει ὁ I. Banea, Les monuments paléochrétiens de Roumanie, Rome 1977, σ. 196, εἰκ. 69.1. Τέλος, συγγενικό, ἀλλὰ σ' ἕνα στάδιο παραπέρα ἐξέλιξης, εἶναι ἕνα κιονόκρανον ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Προδρόμου στὸ Ἐβδόμο, τώρα στὸν κήπο τῆς Ἀγίας Σοφίας Κων/πόλεως. Βλ. σχετ. T. F. Matthews, The Byzantine Churches of Istanbul, London 1976, πίν. 14.4.

7. Θραύσματα τῶν κιονοκράνων αὐτῶν εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ στὴν αὐλὴ τῆς Ἀγ. Σοφίας, ἀπ' ὅπου συγκεντρώθηκαν καὶ καταλογογραφήθηκαν πρόσφατα, ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Βυζ. Ἀρχαιοτήτων.

λος, τὰ κιονόκρανα ποὺ βρίσκονταν ἤδη σὲ δευτέρη χρήση, στὸ ὑστεροβυζαντινὸ πρόπυλο τῆς Ἁγ. Σοφίας καὶ τοποθετήθηκαν μετὰ τὴν πυρκαγιά τοῦ 1890 ἀνὰ δύο στὸ προστώο καὶ ἐκατέρωθεν τῆς δυτ. εἰσόδου τοῦ ναοῦ¹. Τὰ κιονόκρανα ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἁγ. Σοφίας χρονολογοῦνται μὲ ἀσφάλεια στὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ., μὲ τὴν πιθανὴν ἐξαίρεση τῶν κιονοκράνων ἀπὸ τὸ ὑστεροβυζαντινὸ πρόπυλο. Μιὰ ἄλλη ὁμάδα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, κυρίως θωράκια, ποὺ βρέθηκαν στὶς ἔρευνες γύρω ἀπὸ τὴν Ἁγ. Σοφία², εἴτε ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὸ δάπεδὸ τῆς³, μποροῦν ἐπίσης ν' ἀποδοθοῦν στὸν ἀρχαιότερο ναό. Ἡ λεπτομερειακὴ ἐξέτασή τους θ' ἀπαιτοῦσε ἰδιαίτερη μελέτη· ἐδῶ δεῖχνονται μόνο μερικὰ ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα (πίν. 2, β-γ). Τὰ γλυπτὰ αὐτὰ παρουσιάζουν ἀναλογίες στὸ μέγεθος, στὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ τὴν τεχνικὴ, καὶ ἀποτελοῦν ἓνα κλειστὸ σύνολο, ποὺ χρονολογεῖται ἐπίσης στὴν ἴδια περίοδ⁴.

Οἱ περισσότερες ἐνδείξεις ὁδηγοῦν σὲ μιὰ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ ἀνάμεσα στὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ., ὅπως ὁποιοτὲ ὁμως πρὶν ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁵. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐπειδὴ ὁ ναὸς εἶχε μεγάλο μέγεθος καὶ παραδοσιακὴ μορφή, δὲν θά' πρεπε νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ πιθανότητα ὅτι εἶχε ἰδρυθεῖ νωρίτερα καὶ ἐπισκευάσθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ., ὕστερα ἀπὸ κάποια καταστροφὴ⁶.

1. Τὰ ἀδημοσίευστα ὥς τώρα αὐτὰ κιονόκρανα παρουσιάστηκαν ἀπὸ τὸν Γ. Βελένη σὲ ἀνακοίνωσή του στὸ 10ο Διεθνὲς Συνέδριο Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονικὴ 1980. Ὁ Βελένης τὰ χρονολογεῖ στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. καὶ τὰ ἀποδίδει στὸ κιβώριο τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

2. Φ. Δροσογιάννη, ὁ.π., πίν. 269 α, β, γ-δ, καὶ Θ. Παζαρά, Κατάλογος Χριστιανικῶν ἀναγλύφων πλακῶν ἐκ Θεσσαλονίκης μὲ ζωομόρφους παραστάσεις, «Βυζαντινὰ» 9(1977) 41, πίν. 6(11α-β) καὶ σ. 43, πίν. 8(14). Ἐπίσης Δ. Παλλας, Les monuments paléochrétiens de la Grèce découverts de 1959 à 1973, εἰκ. 37.

3. Μ. Καλλιγὰ, ΠΑΕ 1936, σ. 117 κ.ε. Ἐπίσης Χ. Μακαρόνα, «Μακεδονικά» 2(1941-52) 606 καὶ BCH 71-72 (1947-48) 400. Σήμερα τὰ γλυπτὰ αὐτὰ βρίσκονται στὸν περίβολο τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἀκέραιες πλάκες θωρακίων ποὺ εἶχαν μεταφερθεῖ στὴ συλλογὴ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ροτόντας. Στὸν περίβολο ἐπίσης βρίσκονται γλυπτὰ ἀπὸ περισυλλογὴ ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ, καθὼς καὶ γλυπτὰ ἀπ' τὸν ὑπάρχοντα ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας (Καλλιγας, Die Hagia Sophia von Thessalonike, σ. 47).

4. Ὁ Θ. Παζαράς, ὁ.π., χρονολογεῖ τὰ δύο θωράκια στὶς ἀρχὲς καὶ στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. Στὴν ἴδια περίοδο ἐντάσσονται καὶ τὰ ἄλλα θωράκια ποὺ κοσμοῦνται μὲ ὁμόκεντρος ρόμβους ἐγγεγραμμένους σὲ τετράγωνα καὶ φυτικὰ κοσμήματα στὶς γωνίες. Βλ. σχετ. τὴ χρονολογικὴ κατάταξη γιὰ τὰ θωράκια αὐτοῦ τοῦ τύπου ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Δ. Παλάλας (Παλαιοχριστιανικὰ θωράκια μετὰ ρόμβου, BCH 74, 1950, 248 κ.ε.).

5. Βλ. παραπάνω, σ. 218, σημ. 4.

6. Οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης μαρτυροῦν μιὰ ἐκτεταμένη καταστροφὴ τῆς πόλης, προφανῶς ἀπὸ σεισμούς, στὶς ἀρχὲς περὶπου τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. Βλ. σχετ. Χ. Μπακιρτζή, Παρατηρήσεις ἐπὶ εὐρημάτων εἰς τὴν ρωμαϊκὴν

Μετά τὴν τελικὴ καταστροφὴ τοῦ ναοῦ ἰδρύθηκε στὴ θέση του ὁ σημερινὸς ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας, στὸν ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ἓνα μέρος τοῦ γλυπτοῦ διάκοσμου τοῦ παλαιότερου ναοῦ, ἀλλὰ καὶ γενικὰ πάρθηκαν ὑπόψη στὴν κατασκευὴ του τὰ θεμέλια τῆς βασιλικῆς (βλ. σχέδ. 1), ἔτσι ὥστε νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ στήριξή του. Ἡ χρονολογία τῆς καταστροφῆς τοῦ ναοῦ μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ στενότερα ἂν συνδεθεῖ μετὰ τὴν ἱστορικὰ μαρτυρημένη καταστροφὴ καὶ ἐπανίδρυση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸν 7ο αἰ. μ.Χ.¹ Μιὰ ἔνδειξη πού συνδέει τὰ δύο μνημεῖα εἶναι τὸ κιονόκρανο ἔξω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τὸ ὁποῖο ὁπωσδήποτε εἶναι ὁμοιο μετὰ τὰ κιονόκρανα τοῦ ὑπερώου τῆς Ἀφίας Σοφίας². Εἶναι λοιπὸν λογικὴ ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ σεισμοὶ πού συνέβησαν στὸ διάστημα μεταξύ 630 καὶ 640 μ.Χ. εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας³ καὶ συνάμα ἀποτελοῦν *terminus post quem* γιὰ τὴν κατασκὴν τοῦ νεότερου ναοῦ πού σώζεται ὡς σήμερα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ARISTOTELES MENTZOS

ἀγορὰν τῆς Θεσσαλονίκης, AE 1970, σ. 26 κ.έ., καὶ E. Kleinbauer, Report on the Earthquakes in Thessaloniki, «Archaeology» 31,5(1978)60.

1. Τοὺς σεισμοὺς πού συνέβησαν ἓνα περίπου μῆνα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἐπισκόπου Ἰωάννου, τὶς καταστροφὰς πού ἐπέφεραν στὴν πόλιν καὶ στὰ τεῖχη, καθὼς καὶ τὴν πυρκαγιά πού ξέσπασε μετὰ ἀπὸ λίγο στὸ ναὸ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, ἴσως ἐξαιτίας κάποιας δόνησης, διηγεῖται ὁ Ἀνώνυμος στὸ Τρίτο Θαῦμα τοῦ Ἀγίου (Ἐκδ. P. Lemerle, Les plus anciennes recueils des miracles de Saint Demetrius, Paris 1979, σ. 194, 10-15 καὶ σ. 195₂₀-196₈).

2. Τὴν ὁμοιότητα μετὰ τὸ κιονόκρανο τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἐπισημαίνει ὁ Καλλιγὰς στὸ βιβλίον του γιὰ τὴν Ἀγία Σοφία (Die Hagia Sophia von Thessalonike), δ.π., σ. 57. Ἐπίσης κατὰ τὸν Kautzsch, Kapitellstudien, σ. 169 κ.έ., τὸ κιονόκρανο αὐτὸ εἶναι «σημεῖο πρὸς σημεῖο ὁμοιο» μετὰ τὰ κιονόκρανα τῶν ὑπερώων τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει ὅτι τὰ κιονόκρανα τοῦ βορείου περσὺ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἀποτελοῦν ἐξέλιξη τοῦ ἰδίου τύπου.

3. Ὁ Tafrafi, Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie byzantines, Paris 1913, σ. 33, τοποθετεῖ τὰ γεγονότα μεταξύ 629 καὶ 634 μ.Χ. Τὴ χρονολόγησιν αὐτὴ δέχθηκε ὁ Ch. Diehl, Les monuments chrétiens de Salonique, σ. 65, καὶ ὁ Γ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, Ἀθῆναι 1952, σ. 25. Ὁ P. Lemerle, BZ 46(1953) 356, προτείνει χρονολόγησιν μεταξύ τοῦ 620 καὶ 630 μ.Χ. Τέλος ὁ Γ. Θεοχαρίδης, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 158, τοποθετεῖ τὰ γεγονότα καὶ τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου στὴ δεκαετία 630-640 μ.Χ.

SUMMARY

Aristotelis Mentzos, A Contribution to the Study of the Earlier Church of Hagia Sophia at Thessaloniki.

The purpose of the present paper is to collect and discuss both the published and unpublished excavation material about the earlier edifices around and below the present Church of Hagia Sophia. The existing church is built on two successive rows of foundations; the first belongs to a large Roman thermae complex, the second to an early Christian basilica of large dimensions (the excavated building measures $122 \times 53,05$ m.). The nave had five aisles, a semicircular internally and externally apse, a narthex and an «exonarthex» that gave to an atrium (Fig. 2). Related to the church are floor remnants of mosaic, opus sectile and marble plaques. The existence of two different types of floors in the narthex and the «exonarthex», suggests that the building had probably more than one phases. Although there is no architectural sculpture that could be safely related to the church, yet some pieces used in the existing church of Hagia Sophia could be related with the earlier church, such as the capitals of the ground floor and galleries, the capitals of the old propylon, as well as some screen fragments reused in the floor of the existing church. Stylistic evidence of the opus sectile floors and the architectural members attributed to the church, as well as certain characteristics in the form of the western part of the building point towards a dating between the end of the 5th and the beginning of the 6th cent. A.D. This does not exclude the hypothesis of an earlier face. The final destruction of the church may be connected with the earthquakes of c. 620-630 A.D. and the burning down of Hagios Demetrius basilica as well.